

Opponensi vélemény

Keményfi Róbert „A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítésének formái” c. doktori értekezéséről

Keményfi Róbert disszertációjának központi gondolata a (magyar) „nemzeti tér” építésére irányuló tudományos (tudományközeli) törekvések számbavétele, néhány markáns megnyilvánulásának elemzése. Ez a célkitűzés foglalja egységbe a két világháború közötti, a nemzeti tér építésének szolgálatába állított, determinista szemléletű (földrajzi) tudományos produktumok kritikai értékelését – kiemelten Prinz Gyula „Tisia-elméletének” elemzésével –, a 20. század első évtizedében a „magyar nyelvhatárok védelmére” az akkori kormányzatok s a Központi Statisztikai Hivatal által közösen szervezett akció ismertetését – tulajdonképp *megismertetését* a magyar tudományossággal –, s néhány kisebb lélegzetű elemzést az etnikai térképezés eszközrendszeréről, a két világháború közötti időszak német-magyar tudományos együttműködéséről a „népismeret” tárgykörében, valamint a „nemzeti táj lokális képei” címen összefoglalt rövidebb írásokat, mint a Györffy–Prinz vitát (?) a falutipizálás tárgykörében, vagy az etnikai/nemzeti tájról, mint képzelt jelenségről szóló szövegrészt.

Mindjárt az opponensi véleményem elején leszögezem: Keményfi Róbert disszertációja a társadalomtudományok körén belül a geográfiának is *nagy nyeresége*, hiszen nagyívű, sikeres hozzájárulás egy olyan megújulási – paradigma-váltó – folyamathoz, mely a magyar földrajztudományban még csak a kezdetén tart. Nevezetesen túllépni a „kemény” adatokra, információkra alapozva végezhető, számszerűsített, modellalkotó, a „teret mint tartályt” értelmező kutatásokon – illetve ezek folytatása mellett –, s beemelni a „térfolyamatok” elemzésébe a *mentális közeget*, annak megnyilvánulásait. Mint említettem, ma már ilyen szemléletű vizsgálódások is megjelentek a magyar geográfiában – mentális térképek, a szimbolikus helyfogalás példái, a „hely szelleme”, a „lehet-e helyet csinálni” kérdésre stb. –, de Keményfi Róbert disszertációja a maga imponálóan átfogó elméleti megalapozottságával és konkrét elemzéseivel továbblépett ezen az úton, egyik alapműve lehet a magyar „posztmodern” geográfiának (is).

Másrészt – még mindig előljáróban – az is kétségtelen, hogy a disszertáció jelentős *új tudományos eredményeket* tartalmaz, s feltétlenül *időszzerű* problémákat tárgyal, ma, amikor a „nemzeti terek építésére” a Kárpát-medencében újra nagy erőfeszítéseket tesznek, az mindennapjaink része lett, amikor a nemzeti tér építésének érvrendszere, eszközei, szóhasználata a múlt századforduló „eredményeiből”, gyakorlatából (is) merít.

A disszertáció rendkívül téma- és gondolatgazdag. Valamennyi elemzett-ismertetett témához, használt módszerhez lehetetlen észrevételt fűzni. Az értekezésnek legfontosabb témaköreit, megállapításait érintem csak opponenciámban, hangsúlyozva, hogy ezeken kívül is jónéhány figyelemreméltó részlete van a disszertációnak.

– A földrajzi *determinizmus-posszibilizmus-nihilizmus* kérdésköréhez:

Kétségtelen, hogy a két világháború közötti magyar földrajzi irodalom feladatának tekintette „...az előző – ti. a Trianon előtti – állapot stabilitását, egységét... további érvrendszerekkel és az előállt helyzet tarthatatlanságával” bizonyítani. Ennek érdekében hangsúlyozta a Kárpát-medence eszményi medence-jellegét, ennek hatását a táj (társadalmi) térszerkezetének alakulására, azt, hogy e tényezők, tudniillik a természeti tájnak s az általa *meghatározott* társadalmi térszerkezetnek természetszerű, sőt szükségszerű velejárója a medencében kialakult egységes államterület. Ennek az egységes

államtérenk országhatárokkal való feldarabolása természetellenes állapotot eredményez, amely tartósan nem állhat fenn; az irredenta törekvések ezért indokoltak, szükségszerűek. E felfogásra a disszertáns számos szerző kijelentéseit idézi, mint pl. Prinz Gyula megállapítását: „... minél behatóbb tárgyalásunk, annál inkább szólalnak meg azok az összefogó erők, melyek mind az ország természeti és államföldrajzi egységét hirdetik, amelyek az ország népeinek összekovácsolódását okozták”. Keményfi Róbert e témakörben hangoztatott véleményével *egyetértek*, noha magam hangsúlyoznám e viszonyrendszer – ti. a természeti táj (domborzat, vízrajz stb.) – társadalmi térszerkezet – államterület bonyolultságát, egyes „viszonylatokról” tett megállapítások helytállóságát. Kétségtelennek tartom, hogy a természeti táj, annak sokrétű adottságai kihatnak a társadalom „térbeliségére”. A Kárpát-medence állama integrációs törekvéseiben támaszkodhatott a nagytáj orográfiai, vízrajzi adottságaira, az ezen adottságok által is alakított társadalmi-gazdasági térszerkezetre. A komplementer gazdálkodást folytató nagytájak – hegységkeret–medenceközpont – között kialakult intenzív cserekapcsolatok, e csere színtereként kialakuló vásárváros-övezet, a centrális vasúthálózat, Pest-Buda hegemon szerepe a medence településhálózatában, gazdasági és szellemi életében stb. egyaránt támaszkodhatott a Kárpát-medence természetföldrajzi vázára. Az is vitathatatlan természetesen, hogy a (társadalmi) térszerkezet említett elemeit kizárólag a társadalmi szükségletek hívták életre. S az is nyilvánvaló, hogy ezen egységes(ülő) térszerkezet országhatárokkal való megbontása „zavarokat” idézett elő a térségben (a közlekedési kapcsolatok szétzilálása, az új országhatár-közi városok vonzáskörzeteinek csonkulása, a gazdasági kapcsolatok erőszakos felszámolása, Budapest funkciójának drasztikus megváltozása, kényszer-migráció stb.). Mindezen állítások akkor kerülnek más megvilágításba (válnak relatívvá), ha nem ismerjük el, hogy a vázolt képet más szempontok felülírhatják (jelen esetben a nemzetiségi viszonyok), hogy a fenti kapcsolatok nem kizárólagosak. Vagyis nincs e kérdésben a disszertánsétól eltérő véleményem, csak hangsúlybeli különbségek.

A két világháború közötti időszak magyar geográfiájának az irredenta szolgálatába állított determinista nézetei témakörében (mellyel több vonatkozásban a földrajztudomány is foglalkozott, l. pl. Hajdú Zoltán vagy Kocsis Károly munkásságát) kétségtelenül *nóvum* a Prinz Gyula „Tisia-tömb” elmélete s a magyar nemzeti tér építésének szándéka közötti összefüggések feltárása. Prinz Gyula korábban is felvetett, de részletesen először 1936–1938-ban publikált (Magyar föld – magyar táj) elmélete szerint a Kárpát-medence kialakulását a földtörténet során egy, általa Tisia-tömbnek elnevezett egységes, szilárd földkéreg-darab (masszívum) irányította. E geológiai folyamatnak közvetlen „államföldrajzi” következményeit (olvasatát) is feltételezte Prinz, mint azt Keményfi meggyőzően és részletesen dokumentálja (cáfolja), bemutatván, hogy a földtani elmélet hogyan vált a „nemzetépítés” eszközévé, hogyan járta azt át politikai tartalom. Egyet kell értenünk a disszertánssal: „Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a Tisia-tömb államtérolvasata a fizikai földrajzi elgondolásnak csupán másodlagos üzenete”. Valóban nehezen képzelhető el, hogy az emberföldrajzzal is foglalkozó tudós azért kezdett volna el foglalkozni földtörténeti kérdésekkel, hogy ezzel támassza alá a határrevízió ügyét, de „ha már kéznél volt” a Tisia-tömb elmélete, azt hazája – vélt – szolgálatába állította. Ezt szolgálta pl. a Tisia-tömb elnevezésének megváltoztatása is, ugyanis e geológiai képződményt egyre inkább „magyar” jelzővel illették (Kogutowicz Károly egyenesen „Magyar-Ösmasszívumnak” nevezi).

- A disszertáció következő nagy tematikai egysége az *etnikai térképezés* rejtett céljait, törekvéseit, hátterét, szándékolt hatásait, gyakorlatát vizsgálja, különös tekintettel a

magyar kormánynak és a Központi Statisztikai Hivatalnak a „magyar nyelvhatárvédelmi” projektére. Az akciót a magyar miniszterelnök kezdeményezte 1903-ban a KSH elnökénél, felkérve ezen (össz)állami hivatalt, hogy „...a kormányzás gyakorlati szükségleteinek megfelelő módon és a legutolsó népszámlálás adatainak felhasználása mellett, megvolnának (sic!) állapíthatók a magyar-nemzetiségi nyelvhatárok azon pontjai...”, amelyek „... az ország egész területének a magyarság leendő, lehetőleg teljes megszállását hátráltatják, s mint ilyenek megakadályozandók”. Az akció keretében folyó etnikai térképezési munkálatokat a Disszertáns részletesen dokumentálja, kimutatja szándékait, politikai, „eszmei” hátterét, módszereit, miközben az etnikai térképezés tágran vett általános problémáit is számbaveszi. A disszertáció mellékletében is közölt iratanyag, illetve annak sokszempontú elemzése kikerülhetetlen, súlyos – mondhatni: perdöntő – érv annak a nemcsak a tudományos berkekben folyó vitában, amely a dualizmus kora magyar nemzetiségi politikájának megítélése körül mind a mai napig folyik.

A Disszertáns e kérdésben kifejtett véleményével messzemenően egyetértve, egyetlen megállapításához fűznék megjegyzést. Keményfi elmarasztalólag említi, hogy az etnikai térképek szerzői merev kvantitatív kategóriákba erőszakolják bele a „nemzetiségi hovatartozás bonyolult viszonyrendszerét”. Ez tény (mind ahogy azok a példák is, melyeket a szerző a nemzeti hovatartozás képlékenysége, változó voltára stb. felhoz), de ez a kérdés a társadalomtudományok általános, megnyugtatóan meg nem oldott (meg sem oldható) problémája. A „társadalom” nem írható le pusztán „kemény” adatokkal, jellemzőinek valaminő kvantitatív számbavételére viszont szükség van. Nem vethető tehát a nemzetiségi térképek szerkesztőinek szemére sem az ebből fakadó torzítás. Vajon – csak a népszámlálások kategóriáinál maradván – egyetlen adattal meghatározható-e az egyének foglalkozása, foglalkozási viszonya, vallása (mely népszámlálási kérdés összemosza az egyházakhoz fűződő igen differenciált kapcsolatokat, a vallási-hitbéli meggyőződés milyenségét vagy a hit intenzitását) és így tovább. Még oly egzaktnak látszó társadalmi-statisztikai kategóriák is, mint pl. a nem (a férfi és nő mellett mellőzik az egyéb kategóriát), vagy az életkor is relatívak, társadalmi megítélésük korokként, régiókként változik. (Pl. a dualizmus korának népszámlálásai a 60 éven felülieket „aggastyán-korúként” nevezi meg.)

A disszertáció további mintegy 80 oldala több kisebb lélegzetű, a disszertáció vezérfonalához – ti. a nemzeti tér építése – szorosabban-lazábban kapcsolódó témával foglalkozik. Némely esetben csak lazábban, mert pl. a nemzetiségi kartográfia módszertani kérdéseivel foglalkozó fejezet – a „Nemzetiségi térképek mint színes térképzetek” című – ugyan színvonalas összefoglalása e kérdéskörnek, de az értekezésből elhagyható lett volna. (Noha kétségtelen, hogy a színdinamikai” eljárások – manipulációk? – ismerete segít a térképek dekódolásában.) Ugyanez vonatkozik a Györffy István–Prinz vita (a falualaprajz-tipizálás kérdésében) említésére, ráadásul e kérdésnek alig van kapcsolata a disszertáció fő témájával.

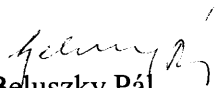
Az „Elbeszélte terhes örökség” c. alfejezet a „népismeret” és az etnikai térképezés terén a két világháború között kialakult magyar-német (tudományos?) kapcsolatokat ismerteti, új ismeretekkel is gazdagítva a kérdéskör irodalmát – l. Jakabffy-interjú –; feltűnő viszont, hogy Kogutowicz Károlynak a „Dunántúl és a Kis-Alföld” c. munkájában e kérdésre szánt igen bő eszmefuttatásait nem említi a disszertáció.

Megismétlem, hogy az értekezés az általam említettek mellett számos más, értékes elemzéssel, ismertetéssel is szolgál, másrészt a lektori tevékenység hatáskörébe tartozó kisebb jelentőségű észrevételeket itt nem részletezem. (Pl. hogy a disszertációban a 3. fejezetet az 5.

követi, hogy célszerű lenne a térképeknél a forrásokat közölni, hogy szükséges volt-e az amúgy is terjedelmes kéziratot iskolai atlaszok címlapjának fotóival terhelni stb.).

A leírtak alapján Keményfi Róbert disszertációjának nyilvános vitára bocsátását és annak elfogadását javaslom.

Budapest, 2011. szeptember 26.

Beluszky Pál
a földtudomány doktora